

9. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – 511 с.

10. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), Ф. 17, «Отдел пропаганды и агитации ЦК КПСС», оп. 89 журнал «Безбожник», Спр. 92, 93.

11. Цыпин В. Патриотическое служение Русской Православной Церкви в Великой Отечественной войне / В. Цыпин // Новая и новейшая история. – 1995. – №2. – С. 41–47.

12. Цыпин В. История Русской Церкви 1917-1997 / Владислав Цыпин, протоиерей. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 2004. – 697 с.

13. Шимон И.Я. Сталин сказал «Да»: Новая политика Советского государства в отношении церкви в период Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / И.Я. Шимон. – Режим доступа до сайта: <http://www.church-war.ru/research/shimon-01/>

УДК 26-674.5:94(477) «1953/1958»

Олексій Гура

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЮДЕЙСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УРСР У 1953-1958 РР.

У статті розглядаються малодосліджені аспекти державно-церковних взаємин в УРСР упродовж 1953-1958 рр. Аналізується політика радянської влади щодо юдейських громад та визначається становище релігійних об'єднань за умов партійно-державного контролю. Автор досліджує тактику радянського керівництва щодо юдаїзму, визначає наслідки антирелігійної кампанії, форми боротьби з віруючими.

Ключові слова: *синагога, юдейські громади, міньяни, духовенство, партійний і державний контроль, Уповноважений Ради у справах релігійних культів, релігійні права.*

Зміст державної політики щодо юдейських громад після смерті Й. Сталіна, здебільшого, визначали процеси хрущовської «відлиги». Перші кроки нової влади майже нічого не змінили у державно-церковних взаєминах. Представники уряду продовжували зустрічатися з керівниками церков, розширювалися ділові зв'язки місцевих Рад і релігійних організацій.

Разом із тим, з'явилася й інша тенденція. Якщо Й. Сталін та В. Молотов, окреслюючи державну політику в релігійній сфері, виступали від імені Радянської держави, і для цього їм не потрібні були санкції партійних органів, то, починаючи з 1954 р., питання державно-церковних взаємин поступово потрапляють у сфери впливу партійної діяльності [1, с. 2].

Розвиток юдаїзму в УРСР упродовж 1950-х років був об'єктом пильної уваги різних дослідників. Радянська історіографія здебільшого негативно оцінювала роль юдаїзму. У працях таких дослідників як Г. Баканурського [2], М. Беленького [3,4], Ф. Маяцького [5], Т. Кічко [6], М. Шахновича [7], А. Едельмана [8] переважно містилася критика юдейського віровчення, а такі важливі проблеми як динаміка розвитку релігійних громад, напрями їх місіонерської діяльності розглядалися поверхово і тенденційно. Зарубіжна історіографія 1950-х – 1980-х рр. була репрезентована, здебільшого, працями релігійних авторів (юдейських і християнських богословів) та діячів правозахисного руху. Ці автори не мали доступу до документальних джерел, у більшості розглядали суто теологічні аспекти, тому їхні дослідження не складають особливої цінності для предметного поля нашої розвідки.

Більш об'єктивну оцінку розвитку юдейських громад (у контексті зазначеної проблеми) зробили сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники: В. Войналович [9], В. Єленський [10], А. Колодний [11], В. Васильєв [12], С. Пілкінгтон [13], Л. Бернштейн [14], І. Крейзман [15], Ф. Винокурова [16], П. Бондарчук [17,18], А. Моренчук [19], І. Меркатун [20], О. Катуніна [21].

Початком нового етапу взаємин державно-партійного керівництва з юдейськими об'єднаннями була липнева постанова 1954 р. ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і засоби її поліпшення». Те, що державно-церковні взаємини нормалізувалися, у цьому документі характеризується негативно. Знову з'явилися риси войовничого атеїзму 1930-х рр.: «Церква і різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри і, гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію серед відсталих верств населення. Церковники і сектанти вишуковують різні прийоми для отруєння свідомості людей релігійним дурманом, звертаючи особливу увагу на залучення до церкви молоді і жінок» [22, с. 125]. Ця постанова зобов'язала місцеві партійні органи «рішуче покінчити з пасивністю щодо релігії, викривати реакційну суть релігії й ту шкоду, якої вона завдає, відвертаючи частину громадян нашої країни від свідомої і активної участі в комуністичному будівництві».

Проте антицерковній кампанії, що супроводжувалась адміністративним втручанням в діяльність релігійних об'єднань, зверхнім ставленням місцевих органів влади до священнослужителів та прихожан, зливою антирелігійних статей в пресі, в яких ображали почуття віруючих, було покладено край вже через чотири місяці. 10 листопада 1954 року ЦК КПРС ухвалив постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Відповідно до її змісту державно-церковну політику визначали такі основні положення:

1. Релігійні організації розглядали і визнавали політично лояльними.

2. Оголошували недопустимість спроб ставити під «політичний сумнів» радянських громадян через їхні релігійні переконання і виражати «політичну недовіру» духовенству і віруючим.

3. Означили відмінність у церковній політиці держави і партії: держава повинна виходити з принципу відокремлення церкви від держави, конституційного положення про свободу совісті, забезпечуючи і захищаючи інтереси громадян і віруючих; за партією визнавали право на проведення науково-атеїстичної пропаганди.

4. «Антирелігійна робота» повинна бути звільнена від будь-якої політизації і не переходити межі боротьби матеріалістичного та релігійного світоглядів.

5. Не дозволяли використовувати в ідеологічній боротьбі адміністративні засоби, ображати релігійні почуття віруючих громадян та обмежувати права релігійних організацій [22, с. 130-134].

Згортання наступальних дій правлячої партії проти церкви обумовлене не її лояльністю, а розбіжностями в поглядах керівництва країни щодо ідейної боротьби з релігійними віруваннями, а також зростанням масового опору очільників конфесій [23, с. 32].

У випадку з листопадовою постановою не обійшлося й без замовлених заяв від «розумних» віруючих. Рабин Київської синагоги А. Панич так її прокоментував: «Ми дуже задоволені постановою, ми вважали і вважаємо своєю Батьківщиною Радянський Союз, а не державу Ізраїль. Правильно написано: «Корінна протилежність науки та релігії очевидна». Наша релігія до тих пір буде триматися, поки ще живі старі...» [24, арк. 109-110].

Після закінчення епохи сталінізму та відновлення дипломатичних відносин із Ізраїлем в липні 1953 р. (які були розірвані в лютому цього ж року) Україну починають відвідувати євреї капіталістичних країн. Члени різних делегацій, дипломати, студенти, журналісти стали частими гостями синагог. У своєму звіті за 1957 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів П. Вільховий наголошував: «За останні 2-3 роки за погодженням із Обкомами КП України в кожній області намічено від 5 до 10 релігійних громад, які відвідують чи можуть відвідувати туристи. Практика показала, що майже всі туристи намагаються відвідати молитовні будинки всіх культів, але особливо їх цікавлять єврейська громада, ЄХБ та католики». Далі він рекомендував: «Недоцільно туристам в молитовних будинках представляти кафедри для їх виступів з «привітаннями». Вони, туристи – гості – нехай подивляться молитовне приміщення, візьмуть участь як рядові віруючі в богослужінні, але ні в якому разі не давати їм можливості виступати з проповідями чи

«тлумаченнями» Євангелія, чи передавати привіти рабинів... Подібні виступи можна допускати тільки в виключних випадках, тобто тоді, коли духовний центр бере на себе відповідальність за гостей, що прибули із-за кордону, і отримав згоду від Ради у справах релігійних культів» [25, арк. 130].

У липні 1956 р. до Києва та Одеси вперше прибула делегація єврейських релігійних діячів із США. Під час свого візиту вона порушила незручні для радянської влади питання: Чому в Києві лише одна синагога? Чому в Харкові немає молитовного будинку? Чому не дозволяють мати школи для підготовки рабинів? Під час зустрічей (переважно, в синагогах) з українськими євреями представники зарубіжних громад передавали їм адреси родичів, листи, різноманітну літературу [26].

У своїх звітах обласні уповноважені Ради стурбовано констатували факти жвавої співпраці рабинату Ізраїлю та єврейських громад України. Щороку представники єврейського етносу Одеси, Ужгорода, Києва, Дніпропетровська, Чернігова, Сімферополя, Кіровограда, Львова, Чернівців, Бердичева, Новоград-Волинська, Коростеня отримували посилки з лимонами та пальмовими гілками [27, арк. 376]. Так, Львівська громада юдеїв отримала від «рабината держави Ізраїль «мацу», лимони та пальми до релігійних весняних та осінніх свят. Це...підживлює націоналістичні настрої окремих віруючих євреїв» – зазначалося в одному із звітів Уповноваженого [28, арк. 72-73].

В умовах демократизації та налагодження дипломатичних відносин із Ізраїлем в українських євреїв з'явилася чергова надія на репатріацію. Станом на осінь 1956 р. значно збільшилася кількість заяв про виїзд до Ізраїлю: якщо у 1951 р. офіційні інстанції отримали лише 1 заяву, то у 1955 р. – 315, а за 9 місяців 1956 р. – 1260. На 616 із 774 заяв, розглянутих у 1956 р., влада дала негативну відповідь [26]. Вище політичне керівництво, як і раніше, розглядало всіляку протидію еміграції як важливе і невідкладне завдання. Нехтуючи нормами міжнародного права, радянський режим акцентував увагу не стільки на демографічних й економічних аспектах еміграції, скільки на ідеологічних. Виїзд із країни, де, так би мовити, найбільш повно та справедливо вирішене національне питання, сприймали як зраду Батьківщині, наслідок диверсій світового імперіалізму й сіонізму. Попри згадане, між 1952 – 1960 рр. з СРСР в Ізраїль прибуло 13743 репатріанти, з яких близько 4-5 тис. були вихідцями з України [29, с. 586].

Одним з основних напрямів репатріації в цей період знову став «польський канал». Внаслідок відповідних домовленостей між урядами СРСР і Польщі, колишні польські громадяни, що з різних

причин залишилися на території СРСР після Другої світової війни, отримали право на репатріацію на Батьківщину. Із 250 тис. осіб, що виїхали з СРСР у 1956-1959 рр., було близько 20 тис. євреїв.

Одночасно з посиленням еміграційних настроїв єврейського населення активізується діяльність юдейських громад. Це виявляється як у збільшенні числа учасників молитовних зібрань, прибутків синагог, розширенні мережі нелегально діючих релігійних груп, так і в зростаючій кількості заяв про вимогу повернути культові приміщення [29, с. 586]. На кінець 1955 р. групи віруючих юдейського віросповідання 18 міст України домагалися відкриття відібраних у них синагог. Так, віруючі Харкова 4 рази зверталися із відповідною заявою у міськраду, 2 рази в облвиконком, двічі писали листи Секретарю ЦК КП України, Голові Ради Міністрів УРСР, у Раду у справах релігійних культів. В одному із їхніх останніх звернень йдеться: «Ми в письмовій формі пропонуємо Міськраді всякі варіанти, при яких без болю можна було б повернути одну із малозайнятих синагог, беручи на себе розходи по переселенню та ремонту, але Міськрада невмолима...» [30, арк. 241]. На прохання зареєструвати релігійне об'єднання чи відкрити синагогу отримали відмови і юдеї Полтави, Мукачєва, Сталіно, Тульчина, Станіслава, Одеси, Львова, Дніпропетровська та багатьох інших міст України [24, арк. 152-153; 31, арк. 9]. Віруючі Євпаторії навіть зверталися за допомогою до патріарха Алексія, але теж безрезультатно [25, арк. 376].

Загалом, упродовж 1953-1958 рр. державні реєстраційні посвідчення отримали лише три громади в Закарпатській і Черкаській областях. Крім того, відновило свою діяльність об'єднання м. Вінниці, хоча колишню синагогу йому не повернули [24, арк. 152-153]. В цілому, з 1948 по 1958 рр. кількість юдейських громад в Україні скоротилася на 35 одиниць або на 46%.

На думку партійних кураторів, активність юдейських об'єднань пов'язана з поверненням із заслання релігійних лідерів. «Із числа тих служителів релігійних культів і осіб релігійного активу, які повернулися із місць заслання... є особи, що продовжують вести дуже активну, шкідливу, а інде й ворожу роботу під видом релігійної пропаганди серед населення... Ці люди ніде не працюють, займаються спекуляцією, жебракують по районах, областям і навіть по республікам, живуть паразитами. Виступаючи в ролі організаторів віруючих, вони розпалюють релігійний фанатизм, підстрікаючи віруючих не дотримуватися законів радянської держави про релігійні культи, чи намагаються визвати нездорові настрої серед віруючих в їх взаєминах із органами влади» [24, арк. 127].

Духовних закладів із підготовки рабинів в середині 1950-х рр. у Радянському Союзі не було. Тому лави юдейських служителів культу

майже не поповнювалися. У 1954 р. органи влади зареєстрували 35 рабинів. Їх було класифіковано за стажем релігійної діяльності: до 1917 р. – 3 особи, із 1918 р. по 1940 р. – 6, із 1941 р. – 26; за віком: до 39 р. – 1, від 40 до 59 р. – 6, від 60 р. і старші – 28 осіб; за освітою: середню мали 8 осіб, нижчу – 27. Релігійну освіту здобули: вищу – 1, середню – 10, нижчу – 5; 19 служителів культу не мали відповідної освіти [30, арк. 162-163]. Тобто, переважна більшість ребе були старшими, ніж 60 р. і не мали відповідної релігійної освіти.

У січні 1957 р. при Московській Хоральній синагозі було відкрито єшибот. Це перший легально діючий вищий навчальний заклад із часів революції. Оскільки покоління рабинів, що отримало освіту до 1917 р., вимидало, школа забезпечила виховання нових єврейських релігійних лідерів [32, с. 225]. Керівники Московського єшиботу встановлювали тісні контакти з релігійними громадами, надавали їм консультації, надсилали фотокартки учнів закладу, рабинів, займалися організацією збору коштів. Все це, на думку Уповноваженого, сприяло «пожвавленню діяльності громад та міньянів». Далі він повідомляв, що тепер «актив релігійних громад і груп віруючих тримає себе зухвало і застосовує заборонені форми і методи релігійної діяльності, зокрема, стали на шлях посилення місіонерської діяльності і спеціальної роботи між молоддю та жінками, практикують збір грошей для матеріальної допомоги членам і не членам релігійних громад» [25, арк. 193]. Помітно збільшилася кількість відвідувань синагог у Києві та Одесі. Іноземні туристи, рабини з США, посол держави Ізраїль «намагаються розширити свої зв'язки з релігійними громадами в УРСР і оживити їх діяльність». Як результат, «посилився потік заяв про повернення культових будівель, відкриття синагог і навіть вимог організувати в м. Чернівцях учбового закладу для підготовки служителів культу» [25, арк. 152-153]. Тобто, пожвавлення діяльності релігійних об'єднань і діючих міньянів обумовлене впливом Московської синагоги, очільники якої намагалися здійснювати функції рабинату в Радянському Союзі, керуючи релігійними громадами країни.

Як засвідчують архівні матеріали, ліберальна політика хрущовського керівництва у другій половині 1950-х рр. мало позначилася на державно-церковних взаєминах. Партійно-державний курс щодо юдейських об'єднань залишався незмінний. Будь-які зміни політичного клімату на етнічній батьківщині негайно позначалися на становищі євреїв в Україні.

Суецький конфлікт 1956 р. став каталізатором чергового наступу на юдеїв. Так, під пильний нагляд спецслужб потрапила Київська синагога. Кількість її прихожан, прибутки, «грубі порушення законодавства про релігійні культу» (збір грошей по квартирам)

призвели до зняття з реєстрації її рабина. «Проте цього мало, – відзначав П. Вільховий, – потрібна постійна, систематична виховна робота по лінії профспілок, комсомолу і територіальних парторганізацій, культурно-освітніх установ і товариства по розповсюдженню науково-політичних знань між населенням» [33, арк. 21-22].

1957 р. у Москві відбулася Всесоюзна нарада з науково-атеїстичних питань. Основним її рішенням була вимога посилити боротьбу з юдаїзмом [34]. У 1958 р. в державно-церковних взаєминах почався новий етап. На думку одного з найбільш відомих спеціалістів в області сучасної єврейської історії Ц. Гітельмана, «медовий місяць юдаїзму закінчився» [32, с. 226].

Таким чином, у партійно-державній політиці щодо юдейських об'єднань в Україні, починаючи з 1953 р., можна виокремити такі ознаки: дискредитація юдаїзму, що виявлялася у брутальному втручанні у внутрішні справи релігійних громад, обмеженні можливостей проповідницької діяльності, податковому пресинзі, обшуці й арешті духовних лідерів та релігійного активу, знятті з реєстрації громад, закритті синагог, відмовах у проханнях повертати культові споруди, поступовій ліквідації нелегально діючих релігійних об'єднань, запобіганні репатріації до Ізраїлю та еміграції в країни Заходу громадян єврейської національності. Після смерті Й. Сталіна деяке «потепління» у політиці щодо релігії свідчило швидше не про лояльність режиму до релігійних об'єднань та остаточно обраний новий курс, а, швидше, про боротьбу у вищих партійних колах та перепочинок перед рішучим штурмом юдейських об'єднань.

Джерела і література:

1. Одинцов М. Хождение по мукам. 1954 – 1960 годы / Михаил Иванович Одинцов // Наука и религия. – 1991. – №7. – С.2–3.
2. Баканурский Г.Л. Иудаизм и современность / Григорий Леонидович Баканурский. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
3. Беленький М. С. Современный иудаизм / Моисей Соломонович Беленький – М.: Знание, 1972. – 64 с.
4. Критика иудейской религии – М.: Издательство АН СССР, 1962. – 437 с.
5. Маяцкий Ф.С. Иудаизм, его сущность и происхождение / Феодосий Семенович Маяцкий. – Кишинёв: Государственное изд-во Молдавии, 1958. – 58 с.
6. Кичко Т.К. Иудаизм без прикрас / Трофим Корнеевич Кичко. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 190 с.: ил.
7. Шахнович М. И. Закат иудейской религии / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Лениздат, 1965. – 243 с.
8. Эдельман А. И. Иудаизм: прошлое без будущего / Адольф Исидорович Эдельман. — Ужгород: Карпаты, 1977. – 103 с.
9. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс / Володимир Анатолійович Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

10. Єленський В. Іудаїзм в Україні / Історія релігії в Україні: у 10-ти т. За ред. проф. А. Колодного / Ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. / Релігійні меншини України. Т. 7. – К: Український видавничий консорціум, 2011. – С. 433–460.
11. Історія релігій в Україні: Навч. Посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
12. Васильєв В.Ю., Кравченко П.Н., Подкур Р.Ю. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. / ред. серии отв. за вып. Л.И. Килимник; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – 383 с.
13. Пилкингтон С.М. Иудаизм / С.М. Пилкингтон ; пер. Е.Г. Богданова. – М.: Издательско-торговый дом «ГРАНД» ; М.: Фаир-пресс, 1998. – 399 с. – (Грандиозный мир).
14. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л.Е. Беренштейн. – К.: Наук. Думка, 1996. – 340 с.
15. Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 8-9 грудня 1994 – К.: Світ знань, 1995. – С. 98–103.
16. Винокурова Ф. Иудейские религиозные общины в условиях антирелигиозной политики в СССР (вторая половина 40-50 гг.) (Обзор архивных источников: по документам материалам госархива Винницкой области) / Фаїна Аврамівна Винокурова // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи – К.: Наук. Думка, 2000. – С. 312–313.
17. Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / НАН України. Інститут історії України / Петро Миколайович Бондарчук. – К.: Інститут історії України, 2009. – 381 с.
18. Бондарчук П., Даниленко В. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/261.pdf>.
19. Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Андрій Анатолійович Моренчук. – Острог : Б.в., 2006. – 20 с. – На укр. яз.
20. Меркатун І.П. І. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні / Ігор Петрович Меркатун // УДЖ. – 1991. – №10. – С.70–71.
21. Катуніна О. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40-60-ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму) : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. / Олена Василівна Катуніна. – Сімферополь, 2006. – 237 арк.
22. Про релігію і атеїстичне виховання: збірн. документів і матеріалів / Упоряд., вступ. ст. і примітки Б.О. Лобовика, Р.С. Приходька. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.
23. Бажан О. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих / Олег Григорович Бажан // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції – Полтава: АСМІ, 2006. – 556с.

24. ЦДАГО України, м. Київ
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор – секретна частина). 1917-1991 рр.
Оп. 24, ч. 2
Спр. 3800., 188 арк.
25. ЦДАГО України, м. Київ
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор – секретна частина). 1917-1991 рр.
Оп. 24, ч. 2
Спр. 4494., 366 арк.
26. Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1945-1991 гг.): Санкт-Петербург: Петербургский еврейский университет, 1995. – Серия «Труды по иудаике». – Вып. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15413>.
27. ЦДАГО України, м. Київ
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор – секретна частина). 1917-1991 рр.
Оп. 24, ч. 2
Спр. 4704., 425 арк.
28. Державний архів Львівської області, м. Львів (далі – ДАЛО)
Ф.П. –3 Львівський обком КПУ. 1944-1991 рр.
Оп. 6
Спр. 262., 154 арк.
29. Войналович В.А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політичний дискурс / Віктор Анатолійович Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
30. ЦДАГО України, м. Київ
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор – секретна частина). 1917-1991 рр.
Оп. 24, ч. 2
Спр. 4038., 320 арк.
31. ЦДАВОВ України, м. Київ
Ф. 4648 Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР. 1943-1993 рр.
Оп. 2
Спр. 212., 294 арк.
32. Гительман Ц. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / Цви Гительман / Авториз. пер. с английского А.Б. Каменского; науч. редактор О.В. Будницкий – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с., ил.
33. ЦДАВОВ України, м. Київ
Ф. 4648 Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР. 1943-1993 рр.
Оп. 2
Спр. 248., 33 арк.
34. Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1953-1967 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=15419&query=>.